הקדמה

ברוך שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה, בו זוכים אנו לעמוד בשערי ספר תשובותיו של רבן של ישראל, מרנא רבינו מאיר בר ברוך, המפורסם בשמו מהר״ם מרוטנבורג, אשר האיר באור תורתו לכל הגולה.

״מהר״ם חיבר תשובות למאות ולאלפים״ [שם הגדולים]. תשובות אלו נפוצו ברחבי אשכנז וצרפת, ואף לספרד הגיעו רבות מהן. בשל מעמדן וסמכותן ההלכתית הועתקו קבצי תשובות על ידי מעתיקים רבים, ומקבצי התשובות הללו הודפסו תשובות מהר״ם במהלך השנים, כאשר כל מדפיס הדפיס את קובץ כתב היד אשר הגיע לידיו[1]. אולם כדרכם של מעתיקים, ברבים מכתה״י נפלו טעויות ושיבושים רבים, ועליהם הוסיפו חלק מהמדפיסים עוד כהנה וכהנה. למרבית התשובות המודפסות ישנן תשובות מקבילות בקבצים האחרים, לעתים בנוסח זהה ולעתים רבות עם שינויי נוסחאות משמעותיים ביניהם. זאת ועוד, כפי שמצוי מאוד בתשובות הראשונים, המעתיקים לא טרחו לעתים להפריד ולהבדיל בין המשיבים השונים, ופעמים רבות מצויים בקבצים תשובות רבות אשר נכתבו בידי ראשונים אחרים מחכמי אשכנז שקדמו לרבינו, ופעמים אף ראשונים מהתקופה שאחריו.

שני הכרכים הראשונים מתשובות רבינו הרואים אור עתה במסגרת המכון, מכילים את קבצי התשובות אשר כבר באו בדפוס בעבר כפי שיפורט להלן, והכרך השלישי אשר יופיע אי״ה בקרוב יכיל תשובות נוספות ומפתחות מפורטים.

א. תשובות רבינו הנדפסות

עד עתה ראו את אור הדפוס תשובות רבינו בששה קבצים עיקריים, כדלהלן:

א. **שו״ת מהר״ם - קרימונה שי״ז.** כשלש מאות סימנים, אשר נקראו בפי חלק מהקדמונים ״תשובות מהר״ם הקצרות״[2] וכיוצ״ב. קובץ תשובות זה, ברובו הגדול הוא מתשובות המהר״ם ומיעוטו תשובות של חכמים אחרים מדורות שקדמו למהר״ם, קובץ זה לא נדפס במהדורה מחודשת מזה ארבע מאות וחמישים שנה.

ב. **שו״ת מהר״ם - פראג שס״ח.** כאלף סימנים, אשר יצא לאור על ידי הרב יצחק ב״ר שמשון הכהן חתן המהר״ל מפראג. קובץ זה כולל בתוכו גם תשובות רבות של משיבים קדומים יותר וליקוטים מספרי הלכה של חכמי אשכנז הקדומים, כדוגמת ראב״ן, ראבי״ה, אור זרוע ועוד[3]. קובץ זה מכונה בספרות ההלכה ״דפוס פראג״, והאחרונים הרבו להשתמש

1. במבוא זה השתמשנו לעיתים קרובות במונח ״קבצים״, שכן מעתיקי כתבי היד ובעקבותיהם המדפיסים השונים, קיבצו עשרות ומאות מתשובות רבנו יחדיו. על פי ההקשר ניתן להבין האם הכוונה היא לקבצי התשובות שבכתבי היד או לקבצים המודפסים.
2. אפשר שנקראו ׳קצרות׳ כלפי דפוס פראג, הגדול מדפוס קרימונה בכמותו בהרבה. מכל מקום, מרבית התשובות בקובץ זה אינן קצרות יותר באופן מובהק מתשובות מהר״ם האחרות, וגם לא קוצרו על ידי המעתיקים או המדפיסים. המהרש״א [יומא נד,א] מכנה מהדורה זו ״תשובות מהר״ם הישנים״.
3. אף בקבצי התשובות האחרים נכללו כאמור תשובות שאינם ממהר״ם, אולם בקובץ זה בולט הדבר בהיקפו.

בו. מהדורת פראג זו היתה משובשת ביותר, אך זכתה למספר מהדורות נוספות, שהחשובה בהם היא מהדורת בודפשט תרנ״ה, אשר נדפסה ע״י הרב משה אריה בלוך[4] אשר אף הוסיף הערות והפניות למקבילות בקבצי השו״ת ובספרי חכמי אשכנז. מהדורה זו מכונה ״דפוס פראג - מהדורת בלוך״ (או ״בלאך״)[5].

ג. **שו״ת מהר״ם - לבוב תר״כ.** כארבע מאות סימנים, אשר הועתקו ע״י הרב רפאל נתן נטע רבינוביץ, בעל ״דקדוקי סופרים״, מתוך כתב יד ״ישן נושן״ כפי שהוא מכנהו בהקדמתו, בהשמטה חלקית של תשובות מתוך כתב היד אשר מקבילות להן נדפסו עד אז בקבצים השונים[6]. קובץ זה מכונה ״דפוס לבוב״.

ד. **שערי תשובות מהר״ם - ברלין תרנ״א-נ״ב.** כארבע מאות סימנים, אשר הועתקו בידי הרב מ״א בלוך הנ״ל משלשה כתבי יד אשר המו״ל קרא להם כת״י פארמא, כת״י אמשטרדם וכת״י פראג. המו״ל הדפיס כל כתב יד כ״שער״ נפרד[7], ושמר על סדר הסימנים כפי שהוא בכתבי היד, אך את התשובות אשר מקבילות להן נדפסו עד אז לא העתיק, אלא רק ציין למקום בו נדפסו התשובות, ופעמים ציין גם שינויי נוסח משמעותיים. מהדורה זו, המכונה ״דפוס ברלין״ או ״שערי תשובות מהר״ם״, למרות חשיבותה הרבה, קשה מאוד לשימוש בשל כך שהרב מ״א בלוך שמר כאמור על מספרי הסימנים כפי שהיו בכתבי היד, וכתוצאה מכך, אין ציוני הסימנים של הספר מסומנים במספר עולה זה אחר זה כמקובל.

ה. **תשובות פסקים ומנהגים - ירושלים תשי״ז-תשכ״ג.** ליקוט תשובות ופסקים מכל המקורות שהיו ידועים עד אז, בדפוסים, בפסקים דבי מהר״ם, בתורת תלמידי רבינו ובחלק מכתבי היד אשר לא נדפסו עד אז, אשר נעשה ע״י הרב י״ז כהנא. מפעל גדול זה לא הושלם, ועד כה נדפסו רק תשובות על סדר או״ח ויו״ד בארבעה כרכים, על ידי ׳מוסד הרב קוק׳. התשובות והפסקים מסודרים מחדש לפי חלקי השו״ע ולא לפי סדרם בקבצים הנדפסים. מהדורה זו אינה כוללת את התשובות והחידושים המובאים בתוך קבצי התשובות ואשר אינם ממהר״ם עצמו, לדעת הרי״ז כהנא. מהדורה זו מכונה בדרך כלל בקיצור ״תפו״מ״ או ״תפ״ו״.

ו. **שו״ת מהר״ם מרוטנבורג וחבריו - ירושלים תשע״ב**[8]. כל התשובות שבקבצי שו״ת מהר״ם אשר עודם בכתב יד, אשר ליקט והעתיק בדייקנות פרופ׳ ר׳ שמחה עמנואל[9]. התשובות מסודרות ע״פ כתבי היד השונים. לא נכללו בספר תשובות אשר הובאו ב״תשובות פסקים ומנהגים״ ותשובות שפורסמו בספרים אחרים כגון תשובות מיימוניות ו״תשובות בעלי התוספות״ דלהלן.

4. נכד בעל ׳שמן רקח׳ ותלמיד דודו בעל ה׳שערי תורה׳, אב״ד לייפניק ומורה בסמינר לרבנים בבודפסט. יש לציין כי אף מהדורתו איננה נקיה מטעויות ושיבושי העתקה כפי שיפורט להלן.
5. במהדורתנו השתמשנו בכתיב ״בלוך״ השגור יותר.
6. רנ״נ לא ציין בהקדמתו את דבר ההשמטות, וראה להלן במבוא לקובץ זה.
7. מכאן גם שמו של הספר.
8. יצא לאור ע״י האיגוד העולמי למדעי היהדות, ירושלים תשע״ב. בספר מופיע מבוא מקיף על כתבי היד ומפתח של כל התשובות המצויות בקבצי שו״ת מהר״ם בכתבי היד השונים.
9. במשך עשרות שנים עוסק פרופ׳ ר׳ שמחה עמנואל בתשובות המהר״ם, ערך ופרסם לראשונה את ׳מפתח המקבילות בשו״ת מהר״ם׳ [לספרי מהר״ם ותלמידיו] בתוך ׳מפתח השאלות והתשובות של חכמי אשכנז צרפת ואיטליה׳, המכון למשפט עברי, תשנ״ז. כמו כן, כתב ופרסם עוד מחקרים ומאמרים רבים הנוגעים לתשובות המהר״ם. גולת הכותרת של מפעלו היא קובץ תשובות זה.

עוד תשובות רבות של מהר״ם נדפסו במקורות שונים בספרות ההלכה, כדלהלן:

א. ספר המרדכי, לתלמיד רבינו רבי מרדכי בר הלל אשכנזי, מכיל בקרבו מאות תשובות מרבינו המהר״ם, אשר חלקן הובאו במלואן וחלקן בקיצור. ספר זה הינו הדרך העיקרית בה הגיעו תשובות המהר״ם לידי הפוסקים, ובעיקר לידי הבית יוסף והרמ״א.

ב. הגהות מיימוניות ותשובות מיימוניות, לתלמיד רבינו רבי מאיר ב״ר יקותיאל הכהן, מכילים בתוכן כמה מאות תשובות, אשר גם הן הובאו רבות בספרי הפוסקים.

ג. בתשובות הרשב״א ח״א הובאו יותר מעשרים תשובות של המהר״ם, כפי שמעידה חתימתו בסופן.

ד. ספרים שנדפסו בדורות האחרונים, כגון ״תשובות בעלי התוספות״ [י״ל ע״י א״י אייגוס], ״תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת״ [י״ל ע״י אפרים קופפר] ואחרים, מכילים בתוכם גם מתשובות רבינו.

ה. שו״ת מהר״ם ואור זרוע, כתב יד שהתפרסם בהמשכים בקובץ ״סיני״ ע״י הרב י״ז כהנא. תדפיסים מתוך החוברות נדפסו כפי הנראה בשנת תש״ג במהדורה מצומצמת. כיום זהו קובץ נדיר למדי, ועל כן הובאו התשובות שבו[10] בספרו הנ״ל של פרופ׳ ר׳ שמחה עמנואל.

ו. בקבצים שונים נדפסו מדי פעם תשובות מהר״ם אשר נתגלו מעת לעת בכתבי יד[11].

ב. מהדורת המכון

ספר **״תשובות מהר״ם מרוטנבורג״** היוצא עתה לאור במסגרת המכון, מופיע בשלשה כרכים. **כרך ראשון** - מכיל את התשובות שנדפסו ב׳דפוס פראג׳, הקובץ הגדול והידוע ביותר. **כרך שני** מכיל את התשובות שנדפסו ב׳דפוס קרימונה׳, ׳דפוס לבוב׳ ו׳שערי תשובות מהר״ם׳. **כרך שלישי** - אשר יופיע אי״ה בקרוב, יכיל את כל חלק התשובות מתוך כתה״י של ספר ״סיני״[12] ועוד, וכן מפתחות מפורטים.

כל קבצי התשובות זכו במהדורתנו לעריכה יסודית ומקיפה על פי כתבי יד רבים, נערך בירור מעמיק אודות נוסח התשובות, תוקנו וסוקלו אלפי טעויות ושיבושים בנוסח התשובות והושלמו החסרונות ככל שידינו מגעת, כן צויינו מקורות התשובות והמקבילות בקבצים השונים ובשאר דברי הראשונים, עם דגש מיוחד לבית מדרשו של רבינו, סומנו הפניות לדברי הפוסקים אשר נשאו ונתנו בדברי רבינו ועוד, עד שניתן לומר כי ״פנים חדשות באו לכאן״.

להלן נסקור בקצרה את דרכנו במלאכת העריכה בכל אחד מקבצי התשובות ונעמוד בקצרה על השונה והמשותף שבדרך עריכתם.

השואלים והמשיבים

בקבצי תשובות הראשונים מצוי מאוד שעורך הקובץ שילב בין תשובותיו של המשיב העיקרי

10. למעט אותן תשובות אשר הרב י״ז כהנא עצמו חזר והדפיס ב׳תשובות פסקים ומנהגים׳.

11. כגון: רש״א ורא״י ורטהימר, בתוך ׳גנזי ירושלים׳. הרב משה הרשלר, ׳הלכות פסוקות של מהר״ם ב״ר ברוך מרוטנבורג׳, בתוך ׳גנזוות׳ ב קל-קלד. פרופ׳ ר״ש עמנואל, ׳תשובות חדשות למהר״ם מרוטנבורג׳. בתוך ׳המעין׳ לג,ג ועוד.

12. ׳ספר סיני׳ הוא כת״י של קובץ מלוקט מחיבורים שונים, אשר נערך ע״י רבי אברהם אחיו של רבינו, ובכללם קובץ גדול של תשובות רבינו ושאר ראשונים. כתב היד היה בספריית בית הדין בלונדון, וכיום הוא במוזיאון היהודי בברלין (ביה״ל מ״ס 5864). תיאור מפורט של כתה״י נמצא במבוא ל׳תשובות מהר״ם מרוטנבורג וחבריו׳. תודתנו למוזיאון ולספרן מר ארנסט ויטמאן על מתן הרשות להוציא קובץ זה לאור.

בקובץ, תשובות ופסקי הלכה של חכמים אחרים. אף בקבצי שו״ת רבינו, הן הקבצים שהודפסו והן הקבצים שבכתבי היד, מועתקים קטעים רבים מדברי הראב״ן, הראבי״ה, האור זרוע וספרי הלכה אחרים[13], כמו גם תשובות של ראשוני אשכנז. לפעמים הובאו אף פסקים ותשובות של חכמים מאוחרים יותר, אשר פעלו בין זמנו של רבינו לבין זמן עריכת אותו קובץ.

במהדורתנו נעשה מאמץ לאתר ולזהות את שמות המשיבים ואף את שמות השואלים, ככל שידינו יד כהה מגעת. לשם כך נעזרנו בכתבי היד ובמקבילות, כמו גם במחקרים שנעשו עד כה בנושא זה, ובמקום שנמצאת חתימת המשיב בכתבי היד או במקבילות, הוספנו את החסר בפתיחת או בחתימת התשובה שבגוף הספר. השתדלנו להתרחק מהשערות, ובמקום שמדובר בעדות עקיפה באחת המקבילות על שם המשיב או בהשערה הבנויה על סגנון הדברים וכיו״ב הובא שם הכותב המשוער בהערות. תוך כדי חקר ועריכת התשובות, נמצאו גם תשובות אשר יוחסו בטעות לרבינו על ידי חכמים מהדורות האחרונים[14], ונתברר בוודאות כי לא נכתבו על ידו.

המקבילות

בתחילת כל תשובה, צויינו בהערות כל המקומות בהם הובאה תשובה זו בקבצים הנדפסים, במרדכי ובשאר ספרי הראשונים, וכן צויינו המקומות בכתבי היד אשר היו לנגד עינינו בעבודתנו[15]. לדבר זה חשיבות מרובה, שכן דברי תורה עניים במקום אחד ועשירים במקום אחר, ולעתים לא ניתן לעמוד על מלא משמעותם של דברי רבינו, אלא רק ע״י בחינה מדוקדקת של כל המקבילות, וציון או שילוב ההוספות ותיקוני הנוסח ככל הנדרש.

מפתחות

בדפוסים הישנים הוסיפו המדפיסים מפתחות, לעיתים לפי סדר ענינים (דפוס פראג), לפי סדר חלקי הרמב״ם (דפוס קרימונה) או לפי סדר הדינים בשו״ע. במהדורתינו יבואו בע״ה בכרך השלישי מפתחות ענינים ומפתחות מקורות וכן מפתח התשובות המובאות בטוש״ע. לפיכך לא ראינו טעם לחזור ולהדפיס את המפתחות של הדפוסים הישנים השונים.

בראש כל כרך מופיע תוכן התשובות כפי שהוא בכתבי היד ובדפו״ר, לפעמים ישנם טעויות והשמטות ברשימות התוכן המקוריות, ולפיכך היה עלינו להשלימן ולתקנן. התיקונים נעשו בסגנון דומה לסגנון הרשימות המקוריות. רוב ההוספות והתיקונים באו בסוגריים מרובעים.

הערות וציונים

מכיון שתשובותיו של רבינו מקפלות בקירבן את כל התורה כולה, לא ניתן אף לנסות ולמצות את ההיקף העצום של הנושאים הרבים והמגוונים אשר נידונו בתשובות.

13. מהם ספרי הלכה שאבדו במרוצת הדורות, ורק השרידים הללו מספרים לנו על תכנם, כגון ספר החכמה לרבינו ברוך ממגנצא, ספר אביאסף לראבי״ה ועוד, ראה על כך בספרו של פרופ׳ ר׳ שמחה עמנואל ׳שברי לוחות - ספרים אבודים של בעלי התוספות׳, ירושלים תשס״ז. חלק מזיהוי המשיבים במהדורתנו נעשה על פי ספר זה, ותשואות חן לו.
14. בכלל זה גם תשובות בודדות בספרו הנ״ל של הרב י״ז כהנא ׳תשובות פסקים ומנהגים׳, אשר בו הניח העורך כי כל תשובה אשר לא נחתם בה שמו של משיב אחר, הרי היא בחזקה שיצאה מתחת יד רבינו. וכבר העיר על כך פרופ׳ ר׳ שמחה עמנואל במאמרו ׳תשובות מהר״ם מרוטנבורג שאינם של מהר״ם׳, שנתון המשפט העברי, כרך כא, תש״ס.
15. המקבילות בכתבי היד המצוינות בראש כל תשובה, הינן המקבילות אשר היו לנגד עיני העורך בהשוואת נוסח התשובה. מקבילות אשר מטעמים שונים לא נערכה השוואת הנוסח אליהן, לא צוינו בדרך כלל.

מטרתנו במדור ההערות הינה בראש ובראשונה לציין את המקורות של דברי רבינו, הן מהתלמודים והן מחכמי אשכנז בדורות הקדומים יותר. בנוסף, השתדלנו ככל האפשר לציין את המקומות בטור בשלחן ערוך ובספרי הפוסקים בהם הובאה שיטתו. ככל אשר ידינו משגת הבאנו אף מדברי האחרונים אשר דנו בשיטת רבינו, ובמיוחד במקומות בהם רבינו הוא אבי השיטה הנידונת, אולם כאשר שיטתו של רבינו היא אחת מחבל ראשונים ואינה מיוחסת אליו בדוקא, מיעטנו לציין לדברי האחרונים הדנים בשיטה. במקומות מסויימים ומעטים בהם ראינו צורך מיוחד לבאר דברים סתומים של רבינו או להעיר על דבריו, הוספנו בקצרה לפי קוצר דעתנו. מלבד זאת עוסקות ההערות בבירור זהות השואלים והמשיבים ובציון המקבילות כפי שנזכר לעיל.

ג. דפוס פראג

כאמור, קובץ זה נדפס לראשונה בפראג שס״ח, ולאחר מכן זכה למספר מהדורות נוספות, אשר הידועה שבהן יצאה לאור ע״י רמ״א בלוך [בודפשט תרנ״ה]. כתב יד של קובץ זה עמד על שולחנו של מרן רבי יוסף קארו והוא ציטט ממנו עשרות תשובות בבית יוסף. דפוס פראג הינו הקובץ החשוב והמפורסם ביותר של תשובות מהר״ם, ועל כן במהדורתנו נערכו ההערות ושינויי הנוסחאות בשולי כל התשובות שבקובץ זה, ואילו בתשובות אשר בשאר הקבצים שהובאו כבר בד״פ (אף בנוסח שונה מעט) לא כפלנו את ההערות ושינויי הנוסחאות, אלא הסתפקנו בהפניה לתשובה הערוכה בקובץ ד״פ, מלבד תיקונים ומראי מקומות הכרחיים.

וכאמור, הדפוס הראשון של קובץ זה היה מפורסם בשיבושים הרבים שבו, ועל כן השתדל מאוד רמ״א בלוך במהדורתו להגיהו ולנקותו מכל שיבושיו, הן על פי כתבי יד שהיו בידיו והן על פי התשובות בקבצים המקבילים, ולעתים רבות אף תיקנו על פי סברא. אולם, על אף השתדלותו הרבה לא שלמה מלאכתו, ואף מהדורתו הינה משובשת ביותר. כפי הנראה, אף נעזר המהדיר במעתיקים לא מקצועיים של כתבי היד, דבר שהוסיף שגיאות רבות. זאת ועוד, המהדיר לא הקפיד לציין את המקור של כל תיקון, ועל כן קשה מאוד להסתמך על נכונות הדברים.

כתבי היד

בין כתבי היד המכילים את תשובות מהר״ם קיימים קבצים המתאימים בתוכן תשובותיהם לתוכן התשובות של דפוס פראג, ובחמישה מתוכם השתמשנו באופן שיטתי לצורך קביעת נוסח הספר ועריכת מדור שינויי הנוסחאות[16].

א. כת״י פרמה פלטינה 2439 די רוסי 425 (ביה״ל מ״ס F13443), המכונה במהדורתנו **כת״י פא׳**, ובו שנ״ט סימנים המקבילים לסימנים א-תפג בדפוס פראג. בכת״י זה נשתמרו נוסחאות מדויקות רבות, והוא המקור העיקרי לתיקונים בסימנים אלו של הספר.

ב. כת״י מנטובה ספרית הקהילה 33 (ביה״ל מ״ס F1318), המכונה במהדורתנו **כתי״מ**, נכתב בשנת קצ״ב, כפיה״נ ע״י בן אחיו של המהרי״ל. תרס״א הסימנים הראשונים שהיו בכתה״י מקבילים לסי׳ א-תרנט בדפוס פראג, אך בסדר שונה לחלוטין. נראה כי כת״י זה זהה

16. לתיאור מפורט של כתבי היד הללו ראה במאמרו של פרופ׳ ר״ש עמנואל, ׳תשובות מהר״ם מרוטנבורג דפוס פראג׳, בתוך ׳תרביץ׳ נז, עמ׳ 559-597. רשימת כתבי יד נוספים בהם השתמשנו באופן חלקי, באשר אינם זהים לקובץ הנדפס, נמצאת אחרי מפתח התשובות.

בנוסחאותיו בד״כ לנוסח הדפוס, וכנראה יש להם מקור משותף בכת״י קדום יותר. בכתה״י חסרים חלק מהסימנים שהיו בתחילתו, וגם מעט באמצעו.

ג. כת״י פרנקפורט הספריה העירונית 4°16 (ביה״ל מ״ס F10633), הקרוי במהדורתנו **כתי״פ**, והוא הועתק מכת״י מנטובה 33 הנ״ל. כתב יד זה היה לפני רמ״א בלוך, והוא מכונה בפיו כת״י מינכן. חשיבותו הרבה בהיותו כולל את כל התשובות שאבדו ברבות השנים מכתב יד מנטובה 33 הנ״ל.

כאמור, נוסחאות כתבי היד מנטובה ופרנקפורט זהות במידה רבה לנוסח הדפוס, אולם נעזרנו בהם במקומות רבים, בפרט לגבי הסימנים תפד - תרנט, בהם אין מקבילה נוספת בכתבי היד.

ד. כת״י פראג המוזיאון היהודי 20 (ביה״ל מ״ס F46410), שצ״ד תשובות המקבילות ברובן לתשובות שבסימנים תרס - תתריח, מסודרות בסדר שונה מהנדפס (בקובץ המקורי היו תל״ח תשובות, אך הדפים האחרונים חסרים). אף כתב היד הזה היה לפני רמ״א בלוך, והוא השתמש בו במהדורתו ובספר שערי תשובות. בדרך כלל הנוסח בכת״י זה ברור ומשובח בהרבה מנוסח הדפוס, ובסימנים אלו השתמשנו בו כבסיס הנוסח, תוך ציון השינויים מהדפוס במדור שינויי הנוסחאות.

ה. כת״י פרמה פלטינה 2607 די רוסי 1282 (ביה״ל מ״ס F13308), זהה במתכונתו לכת״י פראג הנ״ל אך משובש ממנו. חשיבותו בהיותו כולל חלק מהתשובות החסרות בכת״י פראג.

נוסח הספר

כאמור, גם נוסח הדפוס הראשון וגם מהדורת בלוך זקוקים היו לתיקון גדול - תיקון אשר נעשה במהדורתנו על פי כתבי היד ועל פי המקבילות. בכדי שלא להלאות את הלומד בסוגריים יתר על המידה, קבענו את הכללים דלהלן בנוגע לנוסח הספר:

א. עד סימן תרנט, נקבע נוסח הבסיס על פי הדפוס הראשון (ולא על פי מהדורת בלוך). בכל מקום בו בכתה״י וגם במהד׳ בלוך קיים נוסח מתוקן יותר, נקבע בגוף הספר הנוסח המתוקן, ובמדור שינויי הנוסחאות הובא נוסח הדפוס. הוספות מכתבי היד הובאו בגוף הספר עם ציון לשנו״ס.

ב. החל מסימן תרס נקבע נוסח הבסיס על פי כתב יד פראג, ובאותן התשובות שלא נמצאה להן מקבילה בכת״י פראג (או בכת״י פרמה 1282 המשלימו) נערכה התשובה על פי כת״י אחרים אשר צוינו בתחילת התשובה[17]. כאשר הנוסח בדפוס שונה משמעותית צוין הדבר במדור שינויי הנוסחאות, ואילו כאשר נפלה טעות בכתה״י ונוסח הדפוסים מתוקן יותר, תוקנו הדברים בגוף הספר תוך ציון למקור התיקון בשנו״ס. הוספות שבדפוס באו בגוף הספר עם ציון לשנו״ס.

ג. תיקוני נוסח שתיקן רמ״א בלוך מסברא או על פי מקבילות, ונראו בעינינו מוצדקים, צוינו בסוגריים עגולים ומרובעים, ללא ציון מקור התיקון במדור שינויי הנוסחאות. תיקונים שאין מקורם ברור הובאו בשנו״ס.

17. בתשובות בודדות אשר לא נמצאה להן שום מקבילה בכתבי היד, נקבע הנוסח לפי דפו״ר, וצוין לכך בתחילת התשובה.

ד. תיקונים והוספות אשר נעשו על ידנו מתוך כתבי היד או על פי מקבילות, כאשר השינויים הינם ברורים ומוכרחים צוינו התיקונים בסוגריים עגולים ומרובעים, תוך ציון המקור לתיקון במדור שינויי הנוסחאות, ואילו כאשר מדובר בשינוי שאיננו תיקון טעות אלא בנוסח שונה וכדומה, הובא השינוי בדרך כלל בשנו״ס ולא בגוף הספר.

ה. כאשר התשובה בדפוס פראג חסרה או מקוטעת ויש השלמות אליה באחד הקבצים הנדפסים או בכתבי יד אחרים, השתדלנו בדרך כלל להשלים את החסר תוך כדי ציון הדבר במדור שינויי הנוסחאות. מלבד במקרים בהם הנוסח המודפס הוא קיצור הנראה מכוון, שאז צוין בהערה בתחילת הסימן המקום בו נמצאת התשובה באריכות.

ד. דפוס קרימונה

קובץ זה של תשובות מהר״ם נדפס ראשונה מכל קבצי התשובות, בשנת שי״ז, אולם מאז ועד עתה לא זכה למהדורה נוספת. שונה קובץ זה משאר הקבצים הנדפסים בכך שאין בידינו קובץ תשובות בכתבי היד המקביל לקובץ זה, מלבד כתב יד אחד המקביל לחלק קטן של הספר.

במהדורתנו נעשו בקובץ זה תיקונים רבים, הן בנוסח התשובות והן בחלוקתן לסעיפים[18].

נוסח הספר ועריכתו

בהעדר כתבי יד מקבילים לקובץ התשובות הזה במלואו, נקבע הבסיס של נוסח הספר על פי הדפוס, כמובן, ושינויי הנוסחאות נערכו על פי המקבילות, תיקונים נעשו בגוף הספר בציון מקור התיקון במדור שינויי הנוסחאות או בסוגריים עגולים ומרובעים. תרנו אחר מקבילות הן בקבצים הנדפסים והן בכתבי היד, בעיקר בכתב יד סיני ובכתב יד שו״ת אור זרוע ומהר״ם, אך גם בכתבי יד אחרים. ועדיין יש מהתשובות שלא זכינו למצוא להן מקבילות.

בבית הספרים הלאומי בירושלים נמצא כתב יד אשר היה בעבר בספריית הת״ת בליוורנו, מספרו בבית הספרים 8°1987 (מ״ס B12), אשר בתוכו כחמישים תשובות, המקבילות לסימנים ז-נא בנדפס. גם על פי כתב יד זה, למרות שהוא דומה ברוב נוסחאותיו לנדפס, נעשו כמה וכמה תיקונים בנוסח הספר.

ה. דפוס לבוב

קובץ זה נדפס לראשונה ע״י הרב רנ״נ רבינוביץ בלבוב תר״כ, כארבע מאות סימנים מסי׳ נ״ז עד סי׳ תק״ז, מכתב יד אשר היה מקוטע וחסר. כתב היד שהיה לפניו התחיל בסימן נז, ומלבד זאת חסרים בו אף כמה וכמה סימנים בהמשכו. המו״ל העתיק בדקדוק את כתה״י והוסיף הערות ומראי מקומות. בשנת תרנ״א-נ״ב, כשלושים שנה לאחר הופעת הספר, יצא לאור ע״י רמ״א בלוך הספר ״שערי תשובות מהר״ם״, ובשער הראשון של ספרו הוציא לאור כתב יד המקביל לקובץ התשובות שבדפוס לבוב ובו תקנ״ז סימנים, ובו נמצאו כל הסימנים החסרים בדפוס לבוב. רמ״א בלוך העתיק מכתב היד שהיה ברשותו את כל החסר בדפוס לבוב (למעט תשובות אשר באו בקבצים הנדפסים האחרים של תשובות מהר״ם), וערך אותו כפי שערך את דפוס פראג, דהיינו, השווה למקורות אחרים ותיקן על פיהם ועל פי הסברא.

18. פעמים רבות נחלקו הסימנים בטעות לסעיפים שלא במקום הנכון, כפי שמוכח מתוך עניני התשובה. במהדורתנו הופרדו לסעיפים רק סימנים המכילים נושאים שונים אשר נכתבו בתשובה אחת.

שני כתבי היד אשר על פיהם נדפסו חלקיו השונים של הקובץ שנדפס בד״ל, ידועים כיום ויתוארו להלן. העיון בהם העלה כי אמנם עד סימן ר״י שמר הרנ״נ על סדר הסימנים שבכתה״י שהיה לפניו, אולם משם ואילך דילג על כחמישים סימנים אשר כבר באו בקבצים הנדפסים האחרים של תשובות מהר״ם, ושינה את מספור הסימנים בהתאם לכך. לפיכך, נמצאה מהדורתו בת ת׳ סימנים בקירוב (כאמור לעיל היו חסרים בכתה״י שלפניו עשרות תשובות מלבד מה שהשמיט מדעתו), במקום תקנ״ז סימנים אשר היו בקובץ המקורי שבכתב היד.

סידור הסימנים במהדורתנו

במהדורתנו שולבו יחדיו שני החלקים של הקובץ הקדום וסודרו במתכונת המדויקת שבכתבי היד מסימן א׳ עד סימן תקנ״ז, ובכך בא על תיקונו קובץ חשוב זה בצורתו המקורית והמושלמת. אולם, ציוני הסימנים של דפוס לבוב אשר שינה הרנ״נ רבינוביץ הושארו בראשי הסימנים והוקפו בסוגריים, בכדי לאפשר ללומדים לעמוד בנקל על אותם תשובות אליהם הפנו האחרונים מאז ראתה מהדורת לבוב אור עולם.

כתבי היד

קובץ זה נערך כאמור על פי שני כתבי יד המקבילים לקובץ תשובות זה, ואשר על פיהם יצא לאור בעבר[19].

א. כתב יד סינסינטי 8, חמישים וששה דפים המכילים את סימנים רל-תקל, וחסרים בתוכו מספר דפים. כתב יד זה הוא חלק מכתב היד אשר שימש את רנ״נ רבינוביץ[20].

ב. פרמה פלטינה 2606 די רוסי 651 (ביה״ל מ״ס F13307), הנקרא במהדורתנו בסתם[21] **כתי״פ**, אשר מכיל בתוכו את קובץ התשובות המקורי המלא. כתב יד זה היה לפני רמ״א בלוך, והודפס על ידו בשער הראשון שבדפוס ברלין.

נוסח הספר ועריכתו

לאחר שזכינו לאורם של כתבי היד, הוגה הספר מתוכם בדקדוק רב. אותו חלק אשר הועתק בשעתו ע״י רנ״נ נמצא מועתק בדייקנות, ואליו צירפנו שינויי נוסח מכת״י פרמה אשר לא היה לפניו ומן המקבילות בספרים המביאים את תשובות המהר״ם. ברם, שאר התשובות שבקובץ (אלו שהעתיק רמ״א בלוך בשער הראשון של ״שערי תשובות״) היו לקויות באותם הליקויים אשר צוינו לעיל לגבי מהדורת רמ״א בלוך של דפוס פראג, וטעונות היו תיקון גדול, ועל כן מבוסס נוסח הספר על נוסח כתב היד. באופן כללי נעשו התיקונים על פי העקרונות המתוארים לעיל לגבי דפוס פראג, עם שינויים מתבקשים.

19. ראה ש׳ עמנואל ׳תשובות מהר״ם מרוטנבורג, דפוס לבוב׳, עלי ספר, כא עמ׳ 47-74. גם בעריכת קובץ זה, כבדפוס פראג, יש כתבי יד נוספים בהם השתמשנו באופן חלקי, באשר אינם זהים לקובץ הנדפס, וסימניהם נמצאים ב״סימני כתבי היד״ שבסוף המבוא.

20. ישנה השערה כי שאר חלקיו של כתב היד נמצאים בספריית ורנדסקי בקייב, אולם פרופ׳ עמנואל במאמרו הנ״ל על דפוס לבוב טוען כי בשום אופן לא הצליח להשיג צילום של כתב היד או לבקר במקום. בביה״ל לא מצאנו צילום של כת״י סינסינטי.

21. להבדיל מדפוס פראג, שם הנקרא בסתם כתי״פ הוא כת״י פרנקפורט 16.

ו. דפוס ברלין

קובץ זה של תשובות מהר״ם, הנקרא אף בשם ״שערי תשובות״, הופיע בברלין בשנת תרנ״א-נ״ב ע״י רמ״א בלוך. הספר חולק לשלשה שערים - ״פארמא״, ״אמשטרדאם״ ו״פראג״ - שער לכל כתב יד ממנו הועתקו התשובות. המהדיר לא העתיק מחדש תשובות אשר נדפסו בקבצים שלפניו, אולם שמר על המתכונת של כתב היד בכך שהשאיר על מקומם את מספרי כל הסימנים (גם סימני התשובות שלא העתיק במלואם) וציין למקום בו מודפסות התשובות הללו. נמצא כי חלק ניכר מן הספר מכיל רק מראי מקומות, ומשולבות בתוכן באו העתקות של התשובות שלא נדפסו עד אותה עת[22].

אולם ללומדים והמעיינים המצויים אין שום חפץ בציון סימני התשובות על פי כתבי היד וציון המקבילות לתשובות שלא הועתקו, כפי שעשה המהדיר, באשר אין לפניו את כתבי היד ואין משמעות בעיניו לסידור התשובות שבכתב היד ולמקומות שתשובות אלו נדפסו בהם.

במהדורת המכון ראינו לנכון להשמיט את כל אותם מראי מקומות, ולהותיר רק את התשובות שהועתקו בשלמותן או חלק משמעותי מהן, תוך ספרור מחדש של סימני התשובות, מסימן א׳ ועד סימן רע״ג. כמובן, שמרנו על הספרור המקורי בתוך סוגריים עגולות וכן בתוכן העניינים שבראש הקובץ, בכדי לאפשר למעיין למצוא תשובות שהובאו בספרי הדורות האחרונים תוך ציון מקור הדברים על פי המהדורה המקורית. מקווים אנו שעם חלוף השנים יהיה מספור התשובות החדש שבמהדורתנו לדרך הציון המקובלת, לנוחות הלומדים.

נוסף על כך, כפי שנכתב לעיל לגבי דפוס לבוב, השער הראשון של דפוס ברלין מהווה השלמה לדפוס לבוב, ובמהדורתנו שילבנו אותם יחדיו. לפיכך, התשובות שבדפוס ברלין שבמהדורתנו מכילות רק את שני השערים האחרונים מתוך המהדורה המקורית.

כתבי היד

א. כתב היד ממנו הועתק השער הראשון, ״כת״י פארמא״, נסקר לעיל בנוגע לדפוס לבוב.

ב. השער השני, הנקרא בפי המהדיר ״כת״י אמשטרדם״, הועתק מכתב יד המצוי היום בספרית האוניברסיטה של טורונטו וסימנו שם 012/3 (ביה״ל מס׳ F70567). למרבה הצער מים רבים עברו על כתב היד, וחלק גדול ממנו הפך להיות בלתי קריא. ככל שידינו הגיעה השווינו והגהנו את הנדפס מתוך שרידי כתב היד, וע״י כך באו על תיקונם חלק גדול מהליקויים שבהוצאה הראשונה.

ג. השער השלישי, הנקרא בפי המהדיר ״כת״י פראג״, הוא כת״י פראג המוזיאון היהודי 20 (ביה״ל מ״ס F46410). כת״י זה שימש אף כאחד המקורות המשובחים של דפוס פראג כמובא לעיל, ומתוכו העתיק רמ״א בלוך את התשובות שלא נדפסו בדפוס פראג. כתב היד ברור, וכל המועתק ממנו הוגה שוב בקפדנות על ידנו מתוך כתב היד ומתוך כת״י פרמה 1282 (ביה״ל מ״ס F13308) המשלים אותו, אשר גם הוא נסקר לעיל בנוגע לדפוס פראג.

22. חלק מהתשובות שנדפסו בו, הודפס כבר בקבצים הקודמים של תשובות רבינו, ולא תמיד הובנו לנו שיקוליו של רמ״א בלוך אלו תשובות לקרב ואלו לרחק.

כן סופחו לשער השלישי ע״י המהדיר תשובות מלוקטות ממקורות שונים, אשר כתבי היד שלהם לא היו בפנינו בדרך כלל.

נוסח הספר

כמעשהו במהדורתו לדפוס פראג, נהג רמ״א בלוך גם בקובץ זה, להשוות כל תשובה למקורות אחרים ולתקן על פיהם ועל פי הסברא, בלי שהקפיד לציין תמיד את מקור התיקון. במהדורתנו נקבע כבסיס לנוסח הספר, נוסח כתבי היד, ובמקום שטעה המהדיר הקודם בהעתקתו תוקן הטעון תיקון ללא ציון. במקום שנראה היה כי צדק רמ״א בלוך בתיקונים שעשה מסברא או מתוך השוואה למקבילות, השארנו את תיקונו בגוף הספר בסוגריים עגולים ומרובעים, ללא ציון מקור התיקון במדור שינויי הנוסחאות, אולם אותם תיקונים שנעשו מסברא ע״י עורכי מהדורתנו באו בסוגרים עגולים ומרובעים, בציון ״כצ״ל״ במדור שינויי הנוסחאות בדרך כלל. תיקונים אפשריים נוספים הוצעו לעתים במדור שינויי הנוסחאות.

כאמור לעיל, דפוס פראג הינו הקובץ החשוב והמפורסם ביותר של תשובות מהר״ם, ועל כן במהדורתנו נערכו ההערות ושינויי הנוסחאות בשולי כל התשובות שבקובץ זה, ואילו בתשובות אשר נכפלו בשאר הקבצים לא כפלנו את ההערות ושינויי הנוסחאות במלואם בכל תשובה אשר הובאה כבר בד״פ, אלא הסתפקנו בהפניה לתשובה הערוכה בקובץ ד״פ, וציינו רק תיקונים ומראי מקומות הכרחיים.

***

בצאתנו ממלאכת הקודש, הננו להביע את הכרת תודתנו לכל הספריות ובתי הגנזים אשר נתנו את רשותם להשתמש בכתבי היד הצפונים אצלם. תודה מיוחדת שלוחה למכון לתצלומי כתבי יד שע״י הספרייה הלאומית, ובפרט לד״ר ר׳ עזרא שבט ולגב׳ יעל אוקון, אשר הקדישו מזמנם בכל עת שנזקקנו להם, וכן לגב׳ זמירה ראובני אשר טרחה עבורנו בהעתקת הצילומים המרובים אשר נזקקנו להם.

כלי עזר חשוב בעבודתנו, שימשו ספריו, מפתחותיו ומאמריו של פרופ׳ ר׳ שמחה עמנואל הי״ו, אשר ידיו רב לו בהכרת תורת חכמי אשכנז הראשונים ובפרט רבינו המהר״ם, שנענה לשאלתינו וחלק עמנו את ידיעותיו הרבות.

ברכות שמים מעל יחולו על העומד בראש המכון, הנושא על כתפיו את משא עמלינו, הרב משה בוקסבוים שליט״א, מגדולי מפיצי התורה בדורינו, מהדיר תורתם של ראשונים ואחרונים, משיבים ופוסקים, אשר נתן עיניו לטובה והשקיע מאמצים רבים למען תצא תורת רבינו המהר״ם כלולה בשלמותה. זכות רבותינו תעמוד לו ולכל בני משפחת בוקסבוים המסורים בכל ליבם ונפשם להמשך הצלחתו ושיגשוגו של המכון. ברכה מיוחדת לאם הבית מרת מלכה תחי׳, עזרתו של מייסד וראש המכון הבלתי נשכח הרה״ג ר׳ יוסף בוקסבוים זצ״ל, לדורות עולם.

בצאתנו נישא תפילה לפני בורא עולם, שזכות תורתו של רבינו תעמוד לנו ולבני ביתינו, שלא תמוש התורה מפינו ומפי זרענו לדור דורים.

ירושלים, אייר תשע״ד

יעקב פרבשטיין

משה יצחק הלוי סגל **יוסף שלמה סטפנסקי**